

КНЯЗІ БОРИС, ГЛІБ ТА ЇХНІ СУПРОТИВНИКИ В ОЦІНЦІ ЛІТОПИСЦІВ ХІ–ХІІІ СТ. (субстантивно-ад'єктивний дискурс)

У статті реконструйовано семантичний обсяг, проаналізовано функції оцінних іменників і прикметників, які моделюють соціально-етичні портрети святих князів Бориса і Гліба у писемних східнослов'янських пам'ятках ХІ–ХІІІ ст. («Читання про Бориса і Гліба», «Сказання про Бориса і Гліба», літописи, Києво-Печерський патерик та ін.). Незважаючи на те, що в пам'ятках Борис і Гліб представлені як єдине ціле, як пара, їхні соціально-етичні портрети нетотожні, індивідуалізовані. Доведено, що у використанні хвалебних епітетів-означень (*блаженни, богоблаженни, кротькыи, моудрыи, правьдивьи, прѣблаженни, сватыи, смѣренни, тихи* та ін.) поряд з іменами Бориса і Гліба є чітка закономірність, система, слідування правилам літературного етикету, а також орієнтація на моральний кодекс честі людини водночас і лицарського, і церковно-монашого середовища. Докладно описано семантичні особливості і стильові функції негативно конотованих іменників і прикметників (*безбожьнии, беззаконьнии, беззаконьникъ, братоненавидьникъ, немилосърдыи, немилостивьи, нечъстивьи, оканьнии, оканьным* та ін.) у концептуалізації образів Святополка Окаянного та його прибічників.

Ключові слова: Київська Русь, іменник, прикметник, соціально-етичний портрет, князі Борис, Гліб, Святополк.

Про концептуалізацію образу людини в літературі Київської Русі можна говорити, виходячи з різних позицій — філософської, літературознавчої, лінгвістичної. Досліджуючи явище репрезентації людини в східнослов'янських писемних пам'ятках ХІ–ХІІІ ст., звертаємося до аналізу соціально-етичних портретів, побудованих за участю оцінної лексики — іменників і прикметників, ужитих зі значенням моральної оцінки особи безпосередньо щодо людини. Спробуємо реконструювати в субстантивно-ад'єктивному ракурсі соціально-етичні портрети князів Бориса, Гліба та осіб, які здійснили на них замах, встановити семантичний обсяг та функцію іменників і прикметників у процесі концептуалізації образів.

До циклу пам'яток про князів Бориса і Гліба входять літописна повість «О убьеньи Борисовѣ» в тексті «Повісті минулих літ», «Чтение о житии и погублении блаженную страсотерпца Бориса и Глѣба» («Читання про Бориса і Гліба»), написане Нестором у другій пол. 80-х рр. ХІ ст., «Сказание страсотерпцю святую мученику Бориса и Глѣба» («Сказання про Бориса і Гліба»), а також короткі оповіді в «Прологах» і читання в «Мінеях». Питання про склад, авторство, дату створення житія «Сказание страсотерпцю святую мученику Бориса и Глѣба» та його відношення до пам'ятки «Чтение о житии и погублении блаженную страсотерпца Бориса и Глѣба» належать до розряду диску-

сійних. У результаті з'ясування часу канонізації Бориса і Гліба, історіографічного і текстологічного дослідження житій святих князів О. М. Ужанков дійшов висновку про те, що «до появи на початку XII ст. житія свв. Бориса і Гліба, названого “Сказанням про Бориса і Гліба”, існувала самостійна історична повість, яку сьогодні умовно називають “Сказання про загибель Бориса і Гліба” і яка містить оповідь про братовбивство й завершується описом перенесення мощей Бориса і Гліба 20 травня до нової церкви у Вишгороді»¹. Крім того, О. М. Ужанков встановлює місце, час і авторство «Сказання»: «Усе збережене дає право вважати, що “Съказание и страсть и похвала святуго мученику Бориса и Глеба”, а отже, і служба на 2 травня 1115 р., були написані у Видубицькому монастирі між 1115–1117 рр. за дорученням Володимира Всеволодовича Мономаха, який князував у Києві, [...] якщо не самим ігуменом монастиря Сильвестром, то, уже безсумнівно, під його безпосереднім керуванням»².

Створення давніми книжниками ідеалізованого образу князя ґрунтувалося на його конкретних справах, не було лише даниною етикету, і це показано нами в окремих публікаціях. Так само і вшанування святих князів у Київській Русі, за висловленням Г. П. Федотова, сягає самостійних духовних коренів, «не має нічого спільного з освяченням влади» (на відміну від Грецької церкви, в якій канонізація відбиває теократичний ідеал царського служіння)³.

Борис і Гліб. Простежуючи історію канонізації святих у руській церкві, Є. Є. Голубинський наводить перелік канонізованих історичних осіб XI–XIII ст. Серед них одинадцять князів, а саме Борис († 1015), Гліб († 1015), кн. Ольга († 969), Мстислав Володимирович († 1132 або 1133), Ігор Ольгович († 1147), Андрій Боголюбський († 1175), Всеволод Мстиславич Новгородський († 1138), Михайло Чернігівський († 1246), Володимир Святославич († 1015), Олександр Невський († 1263), Роман Олегович Рязанський († 1270)⁴. Послідовність церковного вшанування осіб не перебуває у прямій залежності від дати їх життя і смерті. В. С. Горський звернув увагу на те, що Борис і Гліб були канонізовані не тільки раніше за князів, які жили до них, а канонізовані найпершими: «Якщо виходити з хронологічної послідовності життя загальноцерковно вшановуваних святих Київської Русі, то низку їх відкриває свята рівноапостольна княгиня Ольга, її онук святий рівноапостольний князь Володимир [...]. Зрештою, завершують цей ряд стратотерпці Борис і Гліб і преподобні святі Антоній та Феодосій Печерські. Характерно, що першими канонізовано було тих, хто хронологічно завершують ряд, — св. Бориса та Гліба і св. Феодосія. Акт канонізації їх, що припадає на XI — поч. XII ст., сам по собі виділяє їх у колі святих як чи не найбільш шанованих на Русі та за її межами»⁵.

В оригінальних, створених у Київській Русі, писемних пам'ятках серед численних соціально-етичних портретів князів особливе за своєю значущістю місце відведене портретам святих князів Бориса і Гліба. Ідеалізовані образи Бориса і Гліба символізують моральну досконалість водночас і простої люди-

¹ Ужанков А. Н. Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII вв. — М., 2009. — С. 150.

² Там же. — С. 153.

³ Федотов Г. П. Святые Древней Руси. — Ростов/н-Д., 1999. — С. 94.

⁴ Голубинский Е. История канонизации святых в русской церкви. — Сергиев Посад, 1894. — С. 23–41.

⁵ Горський В. Біля джерел : Нариси з історії філос. культури України. — К., 2006. — С. 115–116.

ни, і світського феодала, і церковної особи. У звеличенні святих князів ідеал князя-феодала, князя-воїна поєднаний з ідеалом християнина-страстотерпця. На це, зокрема, вказує архієпископ І. Ісіченко: «Хоча герої житійних творів про князів-мучеників Бориса і Гліба репрезентують не монаше, а питомо світське, лицарське середовище, однак їхньою домінантною рисою в життях постає аскетична чеснота покори, інтерпретована в параметрах лицарського етосу»⁶. Розглядаючи образи Бориса і Гліба в контексті символіки у східнослов'янських творах XI — початку XIII ст., А. С. Дьомін помітив, що «у тексті однієї з найдавніших церковних служб, яка була складена в першій половині XI ст. київським митрополитом Іоанном I на пам'ять про Бориса і Гліба на 24 липня і дійшла у списках кінця XI—XII ст., [...] щодо Бориса і Гліба автор неодноразово вживав слово “вінець” у мінливих значеннях то символу світської влади, то символу воїнської перемоги над бісами, то символу мучеництва або святості»⁷.

Обожнення святих страстотерпців Бориса і Гліба стоїть в одному ряду з обожненням преподобних святих Антонія та Феодосія Печерських, св. княгині Ольги та св. кн. Володимира, святих мучеників князя Михайла і його боярина Феодора, цілителів Козьми і Даміана. Здвоєння імен *Борис і Гліб* являє собою конструкцію *двандва*. Доводячи наявність індоєвропейсько-слов'янського збігу в конструкціях *двандва* і апелюючи до слів видатного спеціаліста в галузі давньоіндійських мов Т. Я. Єлізаренкової, О. Ф. Жолобов відзначає, що «двандва — це сполучення двох сакральних імен у двоїні (одного або обох імен). Двандва позначали тісну єдність, парність божественних істот»⁸. Дослідження генетичних витоків та функцій давньоруських форм двоїни, узагальнення численних наукових спостережень (праці О. І. Соболевського, В. М. Топорова та інших учених) підвело О. Ф. Жолобова до слушного висновку про те, що «двандва *Бориса і Гльѣба* (тобто двоїна імен), які позначають святу пару двійцю, знаходять точну відповідність у шануванні цих святих саме як двійці. Народне шанування більш архаїчне, ніж церковне, і виявляє риси культу близнюків»⁹.

Шанування святих Бориса і Гліба саме як двійці сягає язичницьких вірувань, пов'язаних насамперед із силами землі, води, сонця. У праці «Язичництво Давньої Русі» Б. О. Рыбаков докладно описує ритуальний характер язичницьких подвоєних, парних символів, відзначає, що в «заклинальній язичницькій орнаменталії діяв принцип посилення відособленого позитивного символу (сонце, вода, паросток) не тільки їх повторенням, а й показом життєвої динаміки»¹⁰. До парних символів належать парні поховання¹¹, парні складнокомпозиційні фібули, які «розкривають перед нами різні форми показу макрокосму, залученого в тому чи іншому його вигляді до магічних задумів давніх плугатарів Наддніпрянщини»¹², парні істоти (два лебеді, два ведмеді тощо) на верхній частині побутових гребенів XI—XII ст.¹³, парні птахи (пере-

⁶ Ісіченко І. Аскетична література Київської Русі.— Х., 2007.— С. 19.

⁷ Демин А. С. Поэтика древнерусской литературы (XI—XIII вв.).— М., 2009.— С. 69.

⁸ Жолобов О. Ф. Современный восточнославянский узус и древнерусское двойственное число // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI—XVIII століть : Матеріали наук. конф. пам'яті Л. П. Жуковської.— К., 1995.— С. 200.

⁹ Там же.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 705.

¹¹ Там же.— С. 94, 395.

¹² Там же.— С. 204.

¹³ Там же.— С. 544.

важно грифони) на срібних колтах¹⁴, попарне перестрибування через багаття на святі Івана Купали¹⁵ тощо.

Здійснюючи хронологічну систематизацію срібних і золотих виробів із парними елементами в орнаменті, Б. О. Рибаків установив, що в кінці XII — на початку XIII ст. на однакових, однотипних речах язичницькі сюжети поступилися місцем сюжетам християнським: «На кінець домонгольського періоду всі язичницькі в їхній сутності предмети вбрання княгинь і бояринь поступово заступаються речами із сюжетами суто християнськими. Замість русалок-сиринів і турячих рогів, замість дерева життя і птахів, замість грифонів з'являються в кінці XII — на початку XIII ст. зображення святих Бориса і Гліба або Ісуса Христа»¹⁶. Таку заміну «не можна розцінювати як повну перемогу християнства, — пише Б. О. Рибаків. — Це, мабуть, більшою мірою розмежування, встановлення роздільних областей і визнання “двовір’я”, тобто непереможеного язичництва. [...] Допустивши християнських святих у сферу давньої язичницької символіки, хрещені язичники, майстри фініфтевої справи, не відмовилися від прадідівських іносказань і ніби долучили нових богів до своїх заклинань, замінивши Борисом і Глібом колишніх русалок, весняних дівчат і доброзичливих грифонів»¹⁷. Цілком очевидно, що заміна на ювелірних прикрасах та інших предметах побуту язичницьких божеств на християнські засвідчує не тільки обоження святої пари — стратотерпців Бориса і Гліба, а також і уподібнення їх Ісусу Христу.

«Справжньою парою, — відзначає В. М. Топоров, — Борис і Гліб стають тільки у своїй єдиній стратотерпницькій смерті, як парна жертва, тобто парадоксальна подвоєна жертва (двоєдина жертва в одній ситуації, з одного приводу), свого роду “наджертва”»¹⁸. У пам’ятках XI–XIII ст. зображення князів-мучеників Бориса і Гліба пов’язане з ідеєю непротивлення злу; у побудові їхніх образів превалює акцентування незлобивості та смиренності «жертви»: «изъмъ ножь. и имъ бл(а)женааго и закла яко агня непорочно и безлобиво [...] и принесеса жьртва чиста господеви» (сп. XII, УспСкБГ¹⁹, 130); «они же, яко незлобивые агньцы, уподобилася благому пастирю своему Христу, не сопротив сташа врагу своему брату» (*1237, К., 212); «идаше же путем своимъ яко овца незлобиво. не помышлаше ни никоже зла на брата своего» (к. XI, сп. XIV, ЧтБГ, 16); «заръза Глѣба вборзѣ, яко агня незлобиво» (*1015, ЛН, арк. 78) — сказано про Бориса і Гліба. Князі Борис і Гліб порівнюються із заколотими жертвними ягнятами, яких, за Старим Заповітом, приносили в жертву на Пасху («по ветхоумоу законуу жертвоу собѣ створиль єсть. онѣхъ агньць закалаємыхъ въ поустыни на паскоу б(ого)ви» — СДРЯ XI–XIV, I, 73). Як символічний образ, через який розкривається мотив «жертви», ст.-сл., друс. агньць вбирає в себе декілька змістів: «невинна жертва», «чиста жертва», «смиренна жертва», «незлобива жертва»: «Да будутъ и ти аки агньци. ибо агньци кротци суть. безлобни и кротка лица имуще» (там же), «заколѣте агньць чистъ непорочень» (там же).

¹⁴ Там же. — С. 622–624.

¹⁵ Там же. — С. 127.

¹⁶ Там же. — С. 560.

¹⁷ Там же. — С. 599.

¹⁸ Топоров В. Н. Святость и святыя в русской духовной культуре. — М., 1995. — Т. 1. — С. 496.

¹⁹ Список скорочень див. у кінці статті.

Незважаючи на те, що князі Борис і Гліб уособлюють *парну* жертву, їх соціально-етичні портрети на сторінках писемних пам'яток різні, нетотожні. В індивідуалізованому портреті князя Бориса засвідчено хвалебні означення *блаженни, богоблаженни, кротъкыи, моудрыи, правдыивыи, прѣблаженни, сватыи, скоропослушьливыи, страстьтърпыць, сьмѣренни, тихыи, хърабърыи, щедрыи:*

«бѣ блаженни тѣ правдыивъ и щедръ тихъ крѣтъкъ сьмѣренъ. всѣхъ милоуа и всѣа набѣдѣа» (сп. XII, УспСкБГ, 120); «богобл(а)женни борисъ» (там же); «бл(а)женааго и скоропослушьливааго» (там же, 117; «г. с.» к. XI, сп. XIV, СкБГ, 61); «бѣ бо бл(а)ж(е)ныи кротокъ и смиренъ» (к. XI, сп. XIV; Бугосл.ЧтБГ, 185); «в ратьхъ хрѣбъръ, въ свѣтъхъ мудръ» (сп. XII—XIII, СБГ, 302); «слышаша глас блаженанаго Бориса» (*1015, ЛН, арк. 76); «скончася блаженни Борисъ» (там же, арк. 76 зв.); «ч(ес)тное и многомилостивоѣ тѣло с(вя)того бл(а)ж(е)н(а)го стр(астотер)тца х(ристо)ва бориса» (к. XI, сп. XIV, СкБГ, 75); «гѣло блаженанаго Бориса» (*1015, ЛН, арк. 78 зв.); «гѣло преблаженанаго бориса» (сп. XII, УспСкБГ, 133) та ін.

Друс. *богоблаженни* і друс. *скоропослушьливыи* є рідковживаними. Друс. *богоблаженни* зі значенням «якого звеличив, благословив Бог; угодний Богові» зрідка трапляється поряд з іменами найвищих церковних осіб («б(ог)обл(а)ж(е)наго застоупника тепла. бл(а)ж(е)наго феодосья» — СДРЯ XI—XIV, I, 252). Слово *скоропослушьливыи* засвідчене у «Сказанні про свв. кнн. Бориса і Гліба» в Успенській редакції за сп. XII ст. (УспСкБГ), а також Сильвестрівській і Мінейній редакціях за сп. XIV ст. (СкБГ). Вірогідно, композит *скоропослушьливыи* з'явився в результаті словотворчості анонімного автора «Сказання про свв. кнн. Бориса і Гліба» в Успенській редакції, оскільки цей список XII ст. вважається найдавнішим. Поява в портреті кн. Бориса слова *скоропослушьливыи* «дуже слухняний, покірливий», яке порівняно з ужитим щодо кн. Гліба спільнокореневим друс. *послушьливъ* «слухняний, покірливий» виражає вищий ступінь зазначеної ознаки, зумовлена прагненням книжника підкреслити субординацію між братами. На лексико-стильовому рівні ця тенденція послідовна й виразна: індивідуалізований портрет кн. Бориса містить 13 хвалебних означень, портрет кн. Гліба — 9; кн. Борис — *моудрыи*, князі Борис і Гліб у колективному портреті — «бо(го)м(у)драа»; кн. Борис — *блаженни, прѣблаженни, богоблаженни*, кн. Гліб — *блаженни*; кн. Борис — *кротъкыи, сьмѣренни, тихыи*, кн. Гліб — *кротъкыи, тихыи*. Використання словотвірного потенціалу давньоруських слів (префікса *прѣ-* і лексемних морфем *скоро-*, *бого-*: *послушьливъ* — *скоро-* *послушьливыи*; *моудрыи* — *бого-* *моудрыи*; *блаженни* — *прѣ-* *блаженни*, *бого-* *блаженни*) автор поєднує із нанизуванням синонімічних прикметників. Сполучення та взаємодія експліцитних інтенсифікаторів з імпліцитними, інтенсифікованих лексем із синтаксичним повтором спричиняє виникнення нової якості ознаки, викликає зміни в оцінності і посилення емоційності.

У портреті кн. Бориса прикметники *кротъкыи, сьмѣренни, тихыи* використані у складі етикетних формул «*кротокъ и смиренъ*» і «*тихъ, крѣтъкъ, сьмѣренъ*». У пам'ятках XI—XIII ст. ці формули трапляються в соціально-етичних портретах як князів, так і священнослужителів: кн. Ізяслав Володимирович «*кротокъ и смиренъ*» (*1003, ЛНик-1, 68); кн. Ярополк «*кроткъ . смѣренъ*» (*1086, ПВЛ-1, арк. 69 зв.); кн. Володимир Василькович Волинський «*кроткыи смиреннии*» (*1289, ЛГВ, ЛН-3, арк. 303 зв.); переяславський єпископ Павло «*тихъ, и кротокъ, и смиренъ зѣло*» (*1198, ЛНик-1, 31); ігумен Лука «*смиренъ же и кротокъ*» (*1185, ЛР, арк. 229 зв.); «Коузма . *кроткыи-*

пр(е)п(о)(д)(о)(б)ныи смиренъи . пискоупъ Володимерьскыи» (*1223, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 251 зв.); митрополит Іоанн II «и тихъ, и смиренъ, и кротокъ» (*1089, ЛНик-1, 115–116) тощо.

Ужиті щодо кн. Бориса означення-епітети маркують водночас і чесноти ідеального князя, і чесноти церковної людини, християнина: з одного боку, *правдивість, щедрість, хоробрість*, з другого — *смирення*. На чесноти *правдивості, щедрості, хоробрості* вказують три означення (*правдивыи, щедрыйи, хърабърыи*), а на чесноту *смирення* — чотири (*кротъкыи, скоропослушьливыи, смъфренъи, тихыи*). Причому семантика останніх підсилюється означеннями *блаженъи, богоблаженъи, прѣблаженъи, сватыи, страстьтърпць*, які в писемних пам'ятках XI–XIII ст. звичайно характеризують святих подвижників та отців церкви.

Індивідуалізований соціально-етичний портрет кн. Гліба містить хвалебні означення *блаженъи, дълготърпъливыи, кротъкыи, любвьъныи, милостивыи, послушьливъ, сватыи, страннолюбивыи, тихыи*:

«Бѣ бо милостивъ къ убогимъ и страннолюбивъ, потщаніе имѣа къ церквамъ, и теплъ на вѣру, и тихъ, и кротокъ, и любовень, и милостивъ и дълготърпъливъ» (*1078, ЛНик-1, 107); «Глѣбъ [...] бѣ бо послушливъ о(т)цю» (*1015, ЛР, арк. 76–76 зв.); «и сему убо святому лежашу» (*1015, ЛН, арк. 78); «о възыскании телесе святого» (там же, арк. 78–78 зв.); «послаша искать телесе святого» (там же, арк. 78 зв.); «изъмъ ножь. и имъ бл(а)женааго и закла» (сп. XII, УспСкБГ, 130).

Подвійне використання означення *милостивыи* у портреті кн. Гліба акцентує чесноту, яка з прийняттям християнства стала обов'язковою в кодексі честі князя. Уперше літописець використав друс. *милостивыи* у складі етикетної формули «милостивъ къ убогимъ». Християнин «милостивъ милостынею», і, як відзначає І. Г. Прижов, «поданням милостині виражалось у давньоруської людини почуття милосердя і співчуття»²⁰. Ідеальний князь не шкодував свого майна, багатства, роздаючи його бідним, і це знайшло відбиття в уживанні формул «бъше милостивъ паче мѣры», «милостивъ убогимъ и вдовицамъ», «милостивъ на вся нищая, на убогия», «милостивъ къ нищимъ и къ сиротамъ и къ вдовицамъ». Після формули «бѣ бо милостивъ къ убогимъ» слідує означення *страннолюбивъ*, яке підсилює і розгортає її зміст. Перша частина друс. *страннолюбивыи* вказує на те, що людина, названа цим словом, допомагала, давала притулок не просто мандрівникам, а прочанам, церковним людям, оскільки «*страннии* — це насамперед церковні люди»²¹. Удруге літописець використав друс. *милостивыи* у складі етикетної формули «тихъ, кротокъ, любовень, милостивъ». Пор.: кн. Ярополк Ізяславич «*тихъ, кротокъ, смиренъ, любовень, милостивъ*» (*1086, ЛНик-1, 115); кн. Андрій Боголюбський «и тихъ, и кротокъ, и любовень, и милостивъ» (*1175, там же, 251).

У період утвердження християнства в Київській Русі з Візантії були привнесені аскези *стриманості, помірності, невибагливості, терпеливості*. Стриманим, невибагливим, терпеливим мав бути насамперед інок, ігумен, архієрей, митрополит. А втім, прикметник *дълготърпъливыи* використаний у портреті кн. Гліба. Не є типовим і використання в портретах князів і прикметника *любвьъныи*, який хоч і мав складну семантичну структуру, у пам'ятках

²⁰ Прижов І. Г. Нищие на святой Руси: Материалы для истории общественного и народного быта в России.— М., 1862.— С. 57.

²¹ Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв.— Ленинград, 1947.— С. 202.

XI—XIII ст. використовувався не щодо людини, а в сполученні з іменниками *дѣло, съвѣщанише, поуть* і под. Зі значенням «сповнений любові до ближніх; дружелюбний» слово *любвьъныи* засвідчене в портреті кн. Гліба в Никонівському літописі.

Семантичний обсяг означень-епітетів, наявних в індивідуалізованому портреті кн. Гліба, окреслюють такі значення, як «сповнений Божою благодаті», «якого звеличив, благословив Бог; угодний Богові», «духовно і морально непорочний, бездоганий, чистий», «який має величезне терпіння», «лагідний, покірний, тихий, скромний, незлюбивий», «співчутливий, милосердний», «який допомагає мандрівникам, прочанам, дає їм притулок», «сповнений любові до ближніх; дружелюбний».

Зіставлення складу іменників і прикметників, ужитих у соціально-етичних портретах Бориса і Гліба показує, що індивідуалізація цих образів досягається за допомогою використання в їхніх портретах відмінних, різних епітетів-означень: друс. *богоблаженныи, моудрыи, правьдивыи, прѣблаженныи, скоропослушьливыи, страстьтърпць, съмѣренныи, хърабърныи, щедрыи* характеризують кн. Бориса, а друс. *дълготърпѣливыи, любвьъныи, милостивыи, послоушьливъ, страньнолюбивыи* — кн. Гліба. Водночас портрети містять і спільні лексеми — друс. *блаженныи, кротъкыи, тихыи, сватыи*. Семантика цих ядерних лексем однозначно вказує на те, що Борис і Гліб ідеалізовані насаперед як християни, церковні люди, духовні отці.

Чітка закономірність у використанні хвалебних означень поряд з іменами Бориса і Гліба простежується в «Читанні про Бориса і Гліба». Показово, що в «Читанні про Бориса і Гліба» саме ядерні (у процитованих пам'ятках) для обох портретів епітети-означення друс. *блаженныи, кротъкыи, сватыи* становлять основу індивідуалізованого портрета кн. Бориса. При цьому означення *кротъкыи, сватыи* використані літописцем Нестором лише один раз: «бѣ бо [...] *кратокъ*» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 185); «на *с(вя)т(е)мь борисѣ*» (там же, 193). Слово *съмѣренныи*, семантика якого майже повністю повторює семантику друс. *тихыи*, також ужите лише один раз: «бѣ бо [...] *смирень*» (там же, 185). На противагу цим означенням друс. *блаженныи* засвідчене у функції наскрізного епітета-означення (не менше 35 використань): «*бл(а)женому борису*» (там же, 184); «*вида бл(а)женаго бориса*» (там же, 185); «*посла на бл(а)женаго бориса*» (там же, 188); «*тѣло бл(а)женаго бориса*» (там же, 191) тощо. Більше того, у пам'ятці прикметник *блаженныи* широко використовується автономно, у функції іменника: «се же *бл(а)ж(е)ныи* створи» (там же, 185); «*бл(а)женныи* же пѣтемь своимь идаше» (там же, 188); «*послалъ с лестию къ бл(а)женомѣ*» (там же); «*послалъ на бл(а)женнаго да и погѣбать*» (там же, 189); «они же и того пронизоша. и мнѣвъ же *бл(а)ж(е)н(а)го м(е)ртва сѣща*» (там же, 190); «*иде же бѣ тѣло блжнго* положено» (там же, 195) та ін.

Якщо в індивідуалізованому портреті кн. Бориса наскрізним означенням-епітетом виступає друс. *блаженныи*, то в портреті кн. Гліба цю функцію виконує друс. *сватыи*. У «Читанні про Бориса і Гліба» щодо кн. Гліба літописець 28 разів ужив слово *сватыи* і лише 2 рази — слово *блаженныи*:

«*с(вя)тыи* глѣбѣ послушаше єго» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 184); «а *с(вя)т(а)го* глѣба оу себе остави» (там же, 185); «*моласа с(вя)тыи* глѣбѣ» (там же, 187); «*с(вя)тыи* глѣбѣ» (там же, 189); «бѣжалъ єсть *с(вя)тыи* глѣбѣ» (там же, 191); «*с(вя)тыи* же глѣбѣ молаше я» (там же, 192); «на *бл(а)ж(е)наго* глѣба. *бл(а)женая* же того послѣдоваста» (там же, 186) тощо.

Друс. *сватыи* зберігає зв'язок значень «світло» і «світло духовне», «світло» і «святість», «світлий» і «святий». А. С. Дьомін звернув увагу на те, що «використані Нестором епітети, порівняння і символи в переважній, навіть в абсолютній більшості, — це видимі “світлові” свідчення: Борис і Гліб “*святящися, акы две звезде светле*”; “*святящися, яко молнии*”; “яко же бо солнечныя луча *сияюща*”; “беста акы снег *белеющися, лице же ею святася, акы ангелома*”»²². Досліджуючи інтер'єорну естетику раннього християнства, орієнтовану виключно на духовні феномени, які актуалізуються в духовному світі людини, В. В. Бичков відзначає, що «головною модифікацією прекрасного виступає в патристиці *світло*, також осмислене візантійцями в ієрархічній структурі від видимого світла небесних світил і вогню через ряд ступенів духовного світла до його першоджерела — “надсвітлої темряви”, за висловленням Аріопагіта, — Бога»²³. Корені *-сват-* і *-свѣт-* — споріднені, зводяться до псл. *svęty і *světъ і далі до іс. *k'цei- та *k'цep-to- (Преобр., II, 985–986; Ф., III, 585). Давньоруські, праслов'янські та відповідні індоєвропейські корені виявляють зв'язок понять світла сонячного і світла духовного, світла і святості.

У «Читанні про Бориса і Гліба» в колективному портреті святих Бориса і Гліба літописець 12 разів ужив друс. *блаженъи*, 24 рази — друс. *страстьтърпць*, 24 рази — друс. *сватыи*:

«*с(вя)тую бл(а)ж(е)ную стр(а)(с)т(отер)пцю бориса и глѣба*» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 195); «*стр(а)(с)т(ер)пцю своєю бл(а)ж(е)ною бориса и глѣба*» (там же); «*с(вя)тую бл(а)ж(е)ную стр(а)(с)т(ер)пцю бориса и глѣба*» (там же, 196); «*с(вя)тую стр(а)(с)т(ер)пцю бориса и глѣба*» (там же); «*во има с(вя)того и бл(а)ж(е)ного стр(а)(с)т(ер)пцю бориса и глѣба*» (там же, 197); «*о с(вя)тою бл(а)ж(е)ною стр(а)(с)т(ер)пцю бориса и глѣба*» (там же) та ін.

У «Сказанні про чудеса Бориса і Гліба» міститься понад 35 колективних портретів Бориса і Гліба; портрети утворені за допомогою варіювання іменників *страстьтърпць*, *сватыи*, *оугодникъ* і словосполучень «*с(вя)тою стр(а)(с)т(ер)пцю*», «*сватола м(оу)ч(е)н(и)ка*» (1089–1115, сп. XII, ЧудБГ, 155–170).

По одному разу в колективних портретах використані друс. *благооумънии* «розважливий, мудрий, доброзвичайний», друс. *богомудрыи* «такий, який розуміє божественну мудрість, сповнений божественної мудрості» і друс. *прѣблаженъи* «найвищою мірою духовно і морально непорочний, бездоганний, чистий; праведний; богоугодний, сповнений Божої благодаті»: «*тѣзоимените братома бл(а)гооумныма*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 206 зв.); «*радуйтася Борисе и Глѣбе . бо(го)м(у)драя*» (*1015, ПВЛ-1, арк. 47; «т. с.» *1015, ЛР, арк. 78); «*прѣбл(а)ж(е)ндю стр(а)(с)т(отер)пцю бориса и глѣба*» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 206).

При створенні образів святих мучеників Бориса і Гліба зроблено акцент на чесноті покори, проте саме слово *покоривыи* щодо князів не використане. Семантика вжитих у портретах означень *послоушливь*, *скоропослоушливыи*, *сѣмѣренъи*, *кротъкыи*, *тихыи* пов'язана не просто з аскезою покори, смирення, а з особливим її відтінком. І хоч, як уже зазначалося, Борис і Гліб порівнюються із заколотими жертовними ягнятами, у символічних образах князів змісти «невинна жертва», «чиста жертва», «смиренна жертва», «незлюбива жертва» поєднані з мотивом *самопожертви*. Жертовність Бориса і Гліба — це

²² Демин А. С. Знач. праця.— С. 24.

²³ Бичков В. В. Русская средневековая эстетика. XI–XVII века.— М., 1992.— С. 38.

самопожертва сильної особистості заради спасіння ближніх. Вирішивши мирною бесідою переконати Святополка в тому, що не претендує на київський стіл, кн. Борис відмовляється від допомоги своїх воїнів («бѣ бо ихъ акы до. 50. тысящъ. вси же во орѣжии» — к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 189). Він піклується про воїнів як про братів («по истинѣ м(и)л(о)(с)(е)рдый пекыиса о нихъ акы братьи своѣи» — там же), не хоче, щоб пролилася кров тисяч людей («нѣ одне єсть мнѣ. одиномѣ одмрети. нежели толикѣ дѣшъ» — там же). Так само і кн. Гліб сподівається миром загасити конфлікт, відпускає своїх людей, рятуючи їх від вірної смерті («се же стый моли на блюда ихъ да нѣ како и тыхъ погѣбать. и пролиють кровь неповиннѣ. оунаше бо с(вя)тый єдинъ за вса оумрети. и сего ради ѡпѣсти на» — там же, 192). У символізації, ідеалізації образів Бориса і Гліба мотив самопожертви розкривається лише у взаємозв'язку з цілим рядом інших мотивів. Зокрема, він переплітається з мотивом довіри: не повірили у підступні наміри Святополка ані Борис («Бл(а)ж(е)ныи же не ять вѣры» — там же, 189), ані Гліб («ведѣтъ ма къ братѣ моємѣ. и онѣ аще видит ма єда оум(и)л(о)(с)(е)рдитса на ма и не погѣбитъ мене» — там же, 192).

У концептуалізації образів Бориса і Гліба мотив покори переломлюється крізь призму мотиву поваги до батька та мотиву поваги до старшого брата. Семантика друс. *послоушьливъ* і *скоропослоушьливый* маркує *покору* й слухняність не до всіх, а тільки до батька: «Глѣбъ [...] бѣ бо *послушливъ* о(т)цю» (*1015, ЛР, арк. 76–76 зв.); «володимиръ [...] призьвавъ Бориса [...] *скоропослоушьливааго*» (сп. XII, УспСкБГ, 117; «т. с.» к. XI, сп. XIV, СкБГ, 61). Гліб із повагою ставиться до старшого брата Бориса («Сиче же єму [Борису] моладшася по вси часы. а с(вя)тый *Глѣбъ послушаше єго [Бориса]* сѣда и не блучашеса ѡ бл(а)ж(е)наго бориса. но с нимъ д(е)нѣ и ноць *послушаше єго*» — к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 184), Борис — до старшого брата Святополка («възрадоваса рекыи сии ми бѣдетъ іако о(те)ць» — там же, 187–188; «Не бод (у ркп. так!) мнѣ взяти руки на бра (у ркп. так!) своег(о) старейшег(о), аще отци, ми умре, то сеи ми будетъ въ о(т)ца мѣсто» — *1015, ЛР, арк. 74 зв.; «не противенъ єсмь братѣ своємѣ старѣйшомѣ» — к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 189). Борис, якого кн. Володимир любив більше за інших синів і призначив своїм наступником, «був реальним соправителем [...] подібно до “кесаря” при візантійському імператорі — “василевсі” [...] Але візантійський зразок стикається з руськими реаліями, і, коли Володимир помер, за “формальним” старійшинством київський стіл зайняв Святополк. [...] Борис не прислухається до закликів батьківської дружини діяти згідно з батьківським задумом і зайняти київський стіл, бо не може підняти руку на старшого брата»²⁴. І в цій ситуації Борис виявляє не стільки покору, скільки смирення і повагу до старшого брата і принципів столонаслідування.

Князі-мученики Борис і Гліб проголошуються святими, а їхні образи перетворюються на ідеал. Ідеал загиблих Бориса і Гліба підтримується книжниками впродовж століть; їх ставлять за взірць князям не лише XI ст., а й XII ст. та XIII ст.:

«и святую мученику Бориса, еже Романа и Давыда» (*1177, ЛН, арк. 115 зв.); «и о побѣдѣ на Невѣ явленіемъ святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба» (*1241, ЛНик-1, 119); «Богъ же святая Софья и святою мученику Бориса и Глѣба [...] тѣхъ святыхъ великими молитвами пособи богъ князю Александру» (*1242, ЛНс, арк. 129 зв.); «имѣаше же вѣру велику. к тѣм(ъ) м(у)ч(е)н(и)к(о)ма Бориса и Глѣба» (*1263, ЛС-1, арк. 169).

²⁴ Петрухин В. Я. Древняя Русь : Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры. — М., 2000. — Т. 1. — С. 175–176.

Імена святих Бориса і Гліба давали княжим синам і в середині XV ст.²⁵ Простежуючи історію обрання імен у Рюриковичів у XIV–XVI ст., А. Ф. Литвина і Ф. Б. Успенський відзначають: «Святі із числа князів прославлялися під мирським і хрестильним іменем. Ще в домонгольський період таким способом могла використовуватися двойменність найперших руських святих, Бориса-Романа і Гліба-Давида, — один з братів-княжичів міг отримати ім'я *Гліб*, а інший *Давид* (або *Борис* і *Роман* відповідно). Пізніше в традиції закріпилися мирські імена святих братів»²⁶.

Супротивники князів Бориса і Гліба. Соціально-етичні портрети осіб, які брали участь у вбивстві князів Бориса і Гліба, утворюють 50 стислих статичних характеристик, переважна більшість яких — портрети кн. Святополка Володимировича, за наказом якого були вбиті Борис, Гліб та їхній брат Святослав. У наміри Святополка входило позбавитися від усіх своїх братів (сини в. кн. Володимира Святославича — «Вышеславъ . Изасл(а)въ . Ёрославъ . С(вя)тополкъ . Всеволодь . С(вя)тославъ . Мьстиславъ . Борисъ . Глѣбъ . Станиславъ . Позвиздъ . Судиславъ» — *988, ПВЛ-1, арк. 42) і одноосібно заволодіти Руською землею: «и нача помышлати . яко избью всю братью свою . и прииму власть Русьскую единъ» (*1015, там же, арк. 47 зв.).

Негативне ставлення до Святополка підсилюється тим, що в боротьбі за владу він шукав підтримки в печенігів («С(вя)тополкъ [...] пристрой бещисла вои Руси и Печенѣгъ» — *1015, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 53 зв.). Портрет Святополка репрезентований насамперед такими негативно конотованими прикметниками, як *оканьными* і *окааньными*:

«С(вя)тополкъ же *оканьными* нача кн(я)жити в Кыевъ» (к. XI, сп. XIV, СкБГ, 97); «*оканьными* с(ы)нъ С(вя)тополкъ» (к. XI, сп. XIV, ЧтБГ, 14); «побѣдиша Святополка [...] пропаде *оканьными*» (*1016, ЛН, арк. 79 зв.); «С(вя)тополкъ же *оканьными* помысливъ, рекъ: “Се убих Бориса”» (*1015, ЛР, арк. 76; «т. с.» *1015, ЛН, арк. 77; *1015, ЛНик-1, 72); «прияша муки, *окааннаг(о)*» (*1019, ЛР, арк. 82 зв.); «на *окааннаго* Святополка» (к. XIII, сп. XV, ЖАН, 432); «Святополкъ же *окааньными* нача княжити въ Кыевъ» (*1016, ЛНик-1, 74); «[С(вя)тополкъ же *оканьными* нача княжити в Кыевъ» *1015, ЛР, арк. 79); «муки *окааннаго*» (*1019, ЛНик-1, 76); «вашь сродникъ *оканьными* Святопѣлкъ» (*1218, ЛНс, арк. 89); «Святополкъ *оканьными*» (*989, ЛН, арк. 68 зв.); «Помози ми, господи, якоже древле [...] прадѣду моему Ярославу на *окааннаго* Святополка» (*1242, там же, арк. 166); «Святополкъ *окааньными* 3 лѣта княжилъ, бѣяся съ братомъ своимъ Ярославомъ» (*887, ЛНик-1, 16); «приложи же *окааньными* Цвѣтополкъ зло ко злу: уби и Глѣба» (*1015, Хроногр. (Попов), 10); «приа власть [...] *окааньными* Святополкъ» (сп. 1554, КП, 434); «иже съдѣа *окааньными* Святополкъ» (там же); «*окааннаго* Святопѣлка» (там же, 544); «Святополкъ же *окааньными* уби и Святослава» (*1016, ЛНик-1, 74); «*оканьными* с(ы)нъ с(вя)тополкъ. и акы радѣаса отцѣ см(е)рти всѣде на конѣ» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 186); «*оканьными* не токмо и мышьлаше на нь зло нь и погѣбити него» (там же, 188); «по оум(е)р)твии *окааннаго*. приа власть [...] ярославъ» (там же, 194) та ін.

Крім близьких за значенням *оканьными* і *окааньными* у «Читанні про Бориса і Гліба» щодо Святополка один раз використано прикметник *оканьными*: «*оканьными* же печаловашеса слышавъ брата градѣща к себе. и того ради погѣбити него посылаетъ» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 188). У «Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)» даний приклад ілюструє значення «нещасний, жалюгідний» (СДРЯ XI–XIV, VI, 104). Це можна було б прийняти, якби йшлося про кн. Бориса. Однак текст пам'ятки чітко показує, що означення *оканьными* стосується

²⁵ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Глава из истории выбора имен у Рюриковичей: князья-тезки и их патрональные святые // Вопр. ономастики. — 2004. — № 1. — С. 30.

²⁶ Там же. — С. 27.

Святополка і що в наведеному реченні друс. *оканьми* виступає зі значенням «проклятий; грішний; негідний». У словнику це значення друс. *оканьми* не зафіксоване. Акцент падає на сему 'грішний', яка є інваріантною в семантиці спільнокореневих лексем *оканьными, оканьство, каятиса, окаянше, окаянными* (СДРЯ XI—XIV, IV, 206–207; VI, 104–105). Ужите щодо Святополка дієслово *печаловатиса* («оканьми же печаловашеся») означає «хвилюватися, непокоїтися» (у семантичній структурі друс. *печаловатиса, печаль, печальникъ, печальными* семи 'хвилюватися', 'непокоїтися', 'турбота', 'клопіт', 'занепокоєння', 'тривога' і под. формують самостійні значення та їх відтінки — там же, VI, 382–385).

Аналізуючи функції повторів у «Читанні про Бориса і Гліба» і зупиняючись, зокрема, на зіставленні героя давньоруського тексту з особою зі Старого і Нового Заповіту або зі стандартної житійної літератури, Д. Фрейданк відзначає, що «розгорнутих паралелізацій у Читанні дуже багато: Володимир — Плакіда, Володимир — Костянтин, Борис — Роман, Гліб — Давид, Святополк — Каїн, Святополк — Юліан, кухар — Іуда, Борис — Христос, Гліб — Захарія. Можна навіть сказати, що жодна з осіб житія не залишається без архетипу»²⁷.

У пам'ятках про Бориса і Гліба братовбивця Святополк найчастіше порівнюється з Каїном: «С(вя)тополкъ же исполниса безакониа . *Каиновъ* смыслъ приимъ . посылая к Борису» (*1015, ПВЛ, ЛИ-3, арк. 50); «С(вя)тополкъ же *оканьными* [...] приимъ смыслъ *Каиновъ* . с лествю посла къ Глѣбу» (там же, арк. 51) та ін. Паралель між Святополком і Каїном належить до розгорнутого типу порівнянь, у якому зіставлення вчинків героя житія з учинками особи-архетипу супроводжується докладними коментарями оцінного характеру. Квінтесенція ставлення автора житія до Святополка міститься в численних повторах основних епітетів-означень — спільнокореневих лексем *оканьными, окаянными, оканьми*. У фрагменті «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі лексеми *оканьными, окаянными, оканьными* маркують сферу *нещастя, прокляття, гріха*, входять до словотвірного гнізда слів із коренем *-каю-*: *оканьно* «жалісно; гідне співчуття», *оканьнѣ* «т. с.», *оканьствие* «прокляття», *оканьство* «страждання, мука; нещастя», «гріховність», «прокляття», *окаяти* «засуджувати, гудити», *каятиса* «каятися, сповідатися в гріхах», «каятися (у церкві)», «розкаюватися (у чому); жалкувати, шкодувати», *каянше* «каяття, розкаяння», *каязнѣ* «т. с.» (СлРЯ XI—XVII, VII, 100–101; СДРЯ XI—XIV, IV, 206–207; VI, 104–106). Аналіз дериватів псл. **kaјati* (se), до якого зводиться корінь *-каю-*, показав, що кореляція значень «гріховність», «прокляття», «нещастя», «страждання», «каяття, розкаяння» всередині гнізда друс. *-каю-* зумовлена їхнім зв'язком з вихідним поняттям *плати, розплати за скоєне*. Співзвучність слова *окаянными* з іменем *Каїн* підсилює спільне між «внутрішнім» світом Святополка і Каїна, а численні використання в тексті означень *оканьными, окаянными, оканьми* підкреслюють послідовність такої паралелізації.

Святополк охарактеризований також за допомогою негативно конотованих прикметників *безбожскими, беззаконными, гърдыи, законопрестоупными, зълыми, немилосърдыи, противными, трѣклатыи*:

«прииде [...] Ярослав [...] на *безаконнаго*, и побѣди *безбожнаго* и *гордаго* и [...] Святопѣлка» (сп. 1554, КП, 544); «и приа власть *безбожский* [...] Святополкъ» (там же, 434);

²⁷ Фрейданк Д. Повторы и их функции в чтении о Борисе и Глебе // Проблемы изучения культурного наследия / Отв. ред Г. В. Степанов. — М., 1985. — С. 59.

«ти тако ѿбеже ѿ *законопреступнаго* бра(т)а» (к. XI, сп. XIV, ЧтБГ, 15); «*законопреступнаго*» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 194); «*треклятыи* С(вя)тополкъ свѣстникъ всему злу» (к. XI, сп. XIV, СкБГ, 67); «*треклятый* Святополкъ» (*1019, ЛНик-1, 77); «*треклятыи* С(вя)тополкъ(ъ) . приде съ множествомъ печенѣгъ» (к. XI, сп. XIV, СкБГ, 101); «Святополкъ ж(е) [...] злыи уби С(вя)тослава, брат(а) своего» (*1015, ЛР, арк. 78 зв.; «т. с.» *1015, ПВЛ-1, арк. 47 зв.); «помозѣта ми на *противнаго* сего *ѿбищю* и *гордаго*» (*1019, ПВЛ-1, арк. 49; «т. с.» *1019, ЛР, арк. 82; *1019, ЛНик-1, 76).

У «Читанні про Бориса і Гліба» Нестор тричі вживає щодо Святополка означення *немилосердыйи*: «бѣ же *немилосердыйи* ть послалъ с лестию къ бл(а)женомѣ [...] помышлалше како или кымъ образомъ погѣбити и» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 188); «бѣ бо не *м(и)л(о)(с)(е)рдѣ* и ть послалъ на бл(а)женнаго да и погѣбать» (там же, 189); «си слышав не *м(и)л(о)(с)(е)рдыйи* ть не съжалиси о томъ» (там же, 194). За семантичними особливостями найближчим до друг. *немилосердыйи* є друг. *немилостивыйи*, яке зі значенням «жорстокий, безсердечний» не менш часто використовувалося в пам'ятках XI–XIII ст. Але на відміну від слова *немилостивыйи* прикметник *немилосердыйи* міститься насамперед в описах осіб жорстоких і водночас підступних. Обираючи означення *немилосердыйи* для характеристики Святополка — організатора вбивства, літописець Нестор підкреслює семантику не тільки жорстокості, а й підступності. Для характеристики виконавців наказу Святополка — убивць кн. Гліба в «Сказанні про Бориса і Гліба» використане друг. *немилостивыйи*.

Дослідивши історіографію Бориса і Гліба, О. М. Ужанков дійшов висновку про те, що «Нестор стає родоначальником руського житійного канону, смислову основу якого утворили 19 заповідей»²⁸. У той час як стратотерпці Борис і Гліб неухильно слідують заповідям, Святополк усі 19 заповідей порушує: «Святополк Окаянный порушує 19 заповідей, і підіслані ним убивці страчують праведних князів саме в неділю, більше того, блаженного Бориса вбивають після ранкових недільних молитов!»²⁹.

Крім соціально-етичних портретів Святополка, у писемних пам'ятках містяться портрети тих осіб, які брали безпосередню участь у вбивстві кн. Бориса. Це конкретні, реальні особи — «посълании отъ Святопѣлка» Путеша, Талець, Єловит, Ляшко. Їхні портрети змодельовані за допомогою восьми негативно конотованих лексем: *беззаконьникъ, беззаконьныйи, законопрестоупьникъ, законопрестоупьныйи, неистовыйи, оканьныйи, окаканьныйи, трѣклятыи*:

«*оканьныйи* же си оубищѣ придоша къ С(вя)тополку [...] *беззаконьници* . суть же имена симъ *законопреступнико(м)* . Путѣша . и Талець . Єловить . Лашко» (*1015, ПВЛ-1, арк. 46; «т. с.» *1015, ЛН, арк. 77); «придоша къ Святополку, величающесе, аки нѣкое дѣло добро сотворивше, и не разумѣюще яко хулу имуще *беззаконьнии*. Суть же имена убищамъ *законопреступнымъ*...» (*1015, ЛНик-1, 72); «насоуноуша копии *оканьныйи*. поутѣша. тальць. еловичь. лашько» (сп. XII, УспСкБГ, 123–124); «и ѿверзѣ оуста своа къ *беззаконьникомъ* ре(ч)е. влѣзьше бра(т)и скончаите волю пославшаго вы» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 190); «его же *беззаконьныйи* предаша на см(е)ртъ» (там же, 191) та ін.

Функцію наскрізного епітета в портретах убивць кн. Бориса виконує прикметник *оканьныйи*:

«без милости прободено бысть [...] тѣло [...] бориса насоуноуша копии *оканьныйи*. поутѣша. тальць. еловичь. лашько» (сп. XII, УспСкБГ, 123–124); «Бориса же убивше *оканьныйи*, ввертѣша в шатерь, и възложиша на кола, и повезоша и, еще дыщющо ему» (*1015, ЛР, арк. 75 зв.; т. с. *1015, ПВЛ-1, арк. 46; *1015, ЛН, арк. 76 зв.; *1015, ЛНик-1, 71); «*окань-*

²⁸ Ужанков А. Н. Знач. праця.— С. 186.

²⁹ Там же.— С. 187.

нии же си оубилицѣ придоша къ С(вя)тополку» (*1015, ПВЛ-1, арк. 46; «т. с.» *1015, ЛН, арк. 77) та ін. Синонімічне друс. *окаваньныи* трапляється рідше: «окаяннии же сіи [...] убійци» (*1015, ЛНик-1, 72).

У семантиці лексем *беззаконьникъ*, *беззаконьныи*, *законопрестоупьникъ*, *законопрестоупьныи* тісно сплелися одне з одним значення «той, хто (який) порушує догмати християнства» і «той, хто (який) порушує закон», «невірний» і «грішний», «язичницький» і «поганій». Іменник *беззаконьникъ* «той, хто не сповідує християнську віру, порушує догмати християнства; той, хто порушує закон; грішник» відзначався невисокою частотою вживання і траплявся переважно в церковних текстах. Натомість прикметник *беззаконьныи* вживався в декілька разів частіше (за СДРЯ XI—XIV, у текстах X—XIV ст. міститься 268 його вживань); у літописах він дублював широку семантику відповідного іменника, а в церковних текстах використовувався з вузьким значенням «який не сповідує християнську віру, порушує догмати християнства». Друс. *законопрестоупьникъ* і друс. *законопрестоупьныи* відзначалися низькою частотою вживання в текстах XI—XIII ст. У «Словаре древнерусского языка (XI—XIV вв.)» зазначено, що іменник *законопрестоупьникъ* використовувався зі значенням «той, хто порушує закон», а прикметник *законопрестоупьныи* — зі значенням «який порушує закон» (СДРЯ XI—XIV, III, 316–317). Семантичний аналіз лексем, звернення до широкого контексту дозволили дещо уточнити словникове тлумачення: у писемних пам'ятках XI—XIII ст. лексеми *законопрестоупьникъ* і *законопрестоупьныи* вживалися зі значенням «той, хто (який) порушує закон Божий; коїть злочини».

Посилення емоційного напруження (і позитивного, і негативного) літописці досягали завдяки введенню в текст рідкісних слів, використанню слів у нехарактерному для них значенні або нетиповому контексті. Для оцінки вбивць кн. Бориса літописець обрав рідковживані слова *неустовыи* і *трѣклатыи*: «кизбра мѣжа неустовыя. посла на бл(а)ж(е)наго бориса рекъ имъ нападше на него нощю погѣбите и» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 188); «*трѣклати* убійци» (*1015, ЛНик-1, 72). Прикметник *неустовыи*, який входив до словотвірного гнізда з коренем *-ист-*, завдяки своїй складній семантичній структурі викликав низку негативних значень та асоціацій: «нечесний», «брехливий», «негідний», «лютий», «божевільний», «нестримний», «який відійшов від християнства, впав у ересь», «шаліти», «божеволіти», «буйствувати», «несамовито, люто нападати», «несправжній», «хибність», «виступати проти кого-н.», «помилятися» (СДРЯ XI—XIV, V, 287–290). Друс. *трѣклатыи* засвідчене в портретах Святополка (див. вище), Нерадця, який убив володимиро-волинського кн. Ярополка Ізяславича (*1086, ЛР, арк. 119; *1086, ПВЛ-1, арк. 69), і тих, хто убив кн. Бориса. Уживання датовані XI ст. Порівняно з друс. *проклатыи*, яке часто використовувалося щодо ворогів (татар та ін.), прикметник *трѣклатыи* маркує крайній ступінь вираження значення «якого проклинують, жорстоко засуджують, ненавидять».

Портрет тих, хто убив кн. Гліба, побудований за допомогою одинадцяти слів: *братоненавидѣникъ*, *звѣрь*, *зѣлыи*, *крѣвопищца*, *лютыи*, *немилоствивыи*, *нечѣствивыи*, *окаваньныи*, *окаянньныи*, *оканьныи*, *сверѣньныи*. Друс. *звѣрь*, *крѣвопищца*, *немилоствивыи*, *лютыи*, *зѣлыи*, *сверѣньныи* акцентують семантику *жорстокості* в її найвищому вияві, а в семантичній структурі прикметників *лютыи* і *зѣлыи* семантика *жорстокості* до того ж ускладнена значенням «грішний»: «посылании отъ с(вя)топѣлка. зѣлыя ѿ него слоугы. нем(и)л(о)ствивии крѣвопищ-

цѣ братоненавидѣнници люти зѣло сверѣна звѣри доушко изимающе» (сп. XII, УспСкБГ, 128); «начаша скакати зѣлиши они» (там же; «т. с.» к. XI, сп. XIV, СильвСкБГ, 83). За даними «Словаря древнерусского языка (XI–XIV вв.)», єдине вживання слова *братоненавидѣнникъ* «людиноненависник» міститься в «Житії Феодосія Печерського» (СДРЯ XI–XIV, I, 309); наведена цитата не врахована у словнику.

Уживання в портреті вбивць Гліба означень *нечьстивии* і *зѣлиши* забезпечує взаємозв'язок значень «поганий» — «жорстокий» — «іновірний, неправославний» — «винний»: «и се *неч(е)стивии* приближашася» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 193); «и повелѣша томѣ *неч(е)(с)тивии* заклати глѣба» (там же); «внезапу придоша посланнии отъ Святополка злыя слуги на погубленіе Глѣба» (*1015, ЛНик-1, 72).

У «Сказанні про Бориса і Гліба» вбивці Гліба порівнюються з лютими звірами: «посъланни отъ с(вя)топѣлка зѣлыя ѣго слоугы. *сверѣна звѣри* доушко изимающе» (сп. XII, УспСкБГ, 128; «т. с.» к. XI, сп. XIV, СкБГ, 86); «*яко* же оубо *сверѣнши звѣриѣ* тако вѣсхытиша ѣго» (сп. XII, УспСкБГ, 129); «злыя ѣго слугы [...] *сверѣна звѣри* д(у)шко имущю» (к. XI, сп. XIV, СильвСкБГ, 82); «*яко* же се *сверѣнши звѣриѣ* нападаша» (там же, 83). Прикметник *сверѣнши* зі значенням «надзвичайно жорстокий, лютий» використаний у вільному словосполученні та у складі порівняльної формули «*яко звѣрьє свѣрѣнши*», варіанти якої («*яко свѣрѣпыи звѣрь*», «*сверѣпо яко звѣрь*») трапляються і в інших писемних пам'ятках XI–XIII ст.

Натомість у «Повісті минулих літ» та «Читанні про Бориса і Гліба» фігурує інша, але семантично близька формула «*акы звѣрьє дивии*»: «и се нападаша *акы звѣрьє дивии* ошколо шатра . и насунуша и копыи» (*1015, ПВЛ-1, арк. 46); «и се нападаша на мя *акы звѣрьє дивии* ошколо шатра . и насунуша и копыи» (*1015, ПВЛ, ЛН-3, арк. 50 зв.); «идѣще рикающе *акы звѣриѣ дивии* [...] они же *акы звѣриѣ дивии* нападаша» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 190); «оустремишася по немь. *акы звѣриѣ дивии*» (там же, 192). Порівняно з друс. *сверѣнши* прикметник *дивии* відзначався ширшою семантикою. Його семантичну структуру визначає такий спектр значень і відтінків значень: «дикий; який перебуває в природному стані», «не приручений; який живе на волі (про тварин, птахів)», «надзвичайно лютий, злий», «буйний, неприборканий, шалений», «страшний, жахливий; суворий» (СДРЯ XI–XIV, II, 462–463). Варто звернути увагу на семантичне оточення означення *дивии* в соціально-етичних портретах убивць князів Бориса і Гліба: поряд із друс. *дивии* літописець уживає означення *нечьстивии* «нечестивий, безбожний, безвірницький, невірний, неправедний, нехристиянин», *беззаконьникъ* «людина, яка не сповідує християнську віру, порушує догмати християнства; той, хто порушує закон; грішник» і антонімічне *праведьнши*: «идѣще рикающе *акы звѣриѣ дивии*. поглоти хоташе *праведьнаго* [...] *неч(е)(с)тивии* же ко шедше не дерзнѣша напасти на *праведнаго* [...] и ѿверзѣ оуста своя къ *беззаконьникомъ* ре(ч)е. [...] влѣзѣше бра(т)и скончаите волю пославшаго вы и. они же *акы звѣриѣ дивии* нападаша» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 190); «видѣвше корабль [...] и с(вя)т(о)го в немь сѣшь. оустремишася по немь. *акы звѣриѣ дивии* [...] повелѣша томѣ *неч(е)(с)тивии* заклати глѣба» (там же, 192). Уживання поряд із *дивии* в одному контексті друс. *нечьстивии*, *беззаконьникъ*, *праведьнши* посилює акцент на зв'язку значень «нечестивий» — «нехристиянин» — «дикий» — «лютий, злий» — «грішник».

Використання близьких синонімів — спільнокореневих лексем *оканьными*, *оканьными*, *оканьми* («*оканьниши* же тии») — к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 192;

«окаянним же убійць» — *1015, ЛНик-1, 72; «оканьми же ввратишас(я) вьспят(ь)» (про Торчина) — *1015, ЛР, арк. 77 зв.) підсилює емоційний вплив на читача, підкреслює зв'язок тих, хто убив кн. Гліба, із *окаянним* Святополком-Каїном. Друс. *оканьми*, використане у Радзивіллівському літописі під *1015 р. щодо Торчина, так само, як і в уживанні щодо Святополка, виступає зі значенням «проклятий; грішний; негідний». На це ясно вказують варіанти *оканьми* та *оканьми* з Московсько-Академічного списку XV ст. («оканьми (вар. А.: *оканьми*) же ввратишас(я) вьспят(ь)» (про Торчина) — *1015, ЛР, арк. 77 зв.). У «Словаре древнерусского языка (XI—XIV вв.)» вичерпна цитата налічує 4 уживання друс. *оканьми*, серед яких немає прикладу із Радзивіллівського літопису.

Функцію наскрізного епітета знову (як і в портреті тих, хто убив кн. Бориса) виконує прикметник *оканьными*: «*ажаньными* же си убициць придоша къ С(вя)тополку» (*1015, ПВЛ-1, арк. 46); «*оканьными* же они оубоиць вьзвратишьсєа къ посылавьшооумоу я» (сп. XII, УспСкБГ, 130); «*оканьными* же ти изнесоше тѣло с(вя)т(о)го» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 193); «*оканьными* оступиша в корабли» (*1015, ЛН, арк. 78) та ін. Чорні клобуки нерідко йшли на службу до руських князів і виконували «найбруднішу роботу», якою князі не хотіли себе компрометувати³⁰. Серед них був і Горясер, який звелів Торчину, кухареві Гліба, зарізати князя: «*оканьными* горасѣрь повелѣ зарѣзати и бързѣ» (сп. XII, УспСкБГ, 130); «*оканьми* (вар. А.: *оканьными*) ж(е) посланни *Горасѣрь* повелѣ вьборзѣ зарѣзати Глѣба; повар же Глѣбовъ, именовъ Торчинъ, вынзе нож и зарѣза Глѣба» (*1015, ЛР, арк. 77); «*Оканьными* же убицица вьзвратишася» (*1015, ЛН, арк. 78); «*оканьными* же поваръ» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 193).

Отже, соціально-етичні портрети князів Бориса і Гліба побудовані за допомогою 22 позитивно конотованих іменників і прикметників: *блаженьми, благооумьными, богоблаженными, богомоудрыми, дълготърпѣливыми, кроткьми, любвьными, милостивыми, моудрыми, моученикъ, послушьливъ, правдивыми, прѣблаженными, сватыми, скоропослушьливыми, страньнолюбивыми, страстьтърпць, сьмѣренными, тихыми, оугодникомъ, хърабърьми, щедрыми*. Створення ідеалізованих образів князів Бориса і Гліба в пам'ятках борисоглібського циклу поєднує в собі елементи язичницького культу парного божества і християнського уподібнення Ісусу Христу. Незважаючи на те, що в пам'ятках святи князі представлені як єдине ціле, як пара, їхні соціально-етичні портрети нетотожні, індивідуалізовані. У використанні хвалебних епітетів-означень поряд з іменами Бориса і Гліба є чітка закономірність, система, слідування правилам літературного етикету, а також орієнтація на моральний кодекс честі людини водночас і лицарського, і церковно-монашого середовища. В особливостях уживання іменників і прикметників зі значенням моральної оцінки особи відбита субординація між братами – старшим Борисом і молодшим Глібом.

Християнський світогляд простежується і в оцінці супротивників-убивць князів Бориса і Гліба; семантика і стильова функція 22 негативно конотованих іменників і прикметників (*безбожьными, беззаконьными, беззаконьникомъ, братоненавидьникомъ, гърдыми, дивыми, законопрестоупьникомъ, законопрестоупьными, звѣрь* (у перен. знач.), *зълыми, крѣвопицица, лютыми, неистовыми, немилосърдыми, немилостивыми, нечѣстивыми, оканьными, окаяньными, оканьми, противьными, сверѣпными, трѣклатыми*), ужитих поряд з іменами негативних персонажів, свідчить не тільки про літературно-етикетний, а й об'єктивний, психологічний характер їхніх соціально-етичних портретів.

³⁰ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь.— К., 1999.— С. 95.

Суцільна вибірка з писемних пам'яток XI–XIII ст. (сказання, читання, літописи, Києво-Печерський патерик та ін.) виявила, що кількість позитивно конотованих іменників і прикметників у портретах Бориса і Гліба дорівнює кількості негативно конотованих іменників і прикметників у портретах їхніх супротивників. Така закономірність, безсумнівно, має глибокі корені, пов'язані зі світобаченням давніх авторів та їхньою літературною майстерністю.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бугосл. ЧтБГ — Читання про свв. кнн. Бориса та Гліба препод. Нестора // Истор.-филол. відділ ВУАН.— 36. № 77 : Комісія давнього письменства.— К., 1928.— Т. 1.— С. 179–206.
- ЖАН — Повесть о житии и о храбрости Александра Невского // ПЛДР.— 1981.— Вып. 3.— С. 426–438.
- К. — Легенда о граде Китеже // Там же.— С. 210–226.
- КП — Києво-Печерський патерик // Там же.— 1980.— Вып. 2.— С. 411–622.
- ЛГВ, ЛИ-3 — Летопись Галицко-Волынская // ПСРЛ.— М., 1998.— Т. 2.— С. 717–938.
- ЛИ-3 — Летопись Киевская // Там же.— С. 284–711.
- ЛН — Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М. ; Ленинград, 1950.— С. 101–427.
- ЛНик-1 — Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ.— М., 2000.— Т. 9.— 288 с.; Т. 10.— 248 с.
- ЛНс — Новгородская первая летопись старшего извода. По Синодальному списку XIII–XIV вв. // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М. ; Ленинград, 1950.— С. 13–100.
- ЛР — Радзивилловская летопись // ПСРЛ.— Ленинград, 1989.— Т. 38.— 178 с.
- ЛС-1 — Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // ПСРЛ.— М., 1997.— Т. 1.— С. 289–488.
- ПВЛ-1 — Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // Там же.— С. 1–286.
- ПВЛ, ЛИ-3 — Повесть временных лет // ПСРЛ.— М., 1998.— Т. 2.— С. 1–284.
- ПЛДР — Памятники литературы Древней Руси.— М., 1978–1981.— Вып. 1–3.
- Преобр. — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка : В 2 т.— М., 1959.— Т. 2.— 1284 с.
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.— СПб. ; Ленинград ; М., 1843–1998.
- СБГ — Съказание и страсть и похвала святыю мученику Бориса и Глѣба // ПЛДР.— 1978.— Вып. 1.— С. 278–302.
- СДРЯ XI–XIV — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т.— М., 1988–2000.— Т. 1–6.
- СильвСкБГ — Анонимное Сказание о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Сильвестровской и Минейной редакціяхъ // Истор.-филол. відділ ВУАН.— 36. № 77 : Комісія давнього письменства.— К., 1928.— Т. 1.— С. 72–93.
- СкБГ — Сказание страсотерпыцю святыю мученику Бориса и Глѣба // Срезневский И. И. Сказания о святых Борисе и Глебе.— СПб., 1860.— С. 59–147.
- СлРЯ XI–XVII — Словарь русского языка XI–XVII вв.— М., 1980.— Т. 7.— 403 с.
- УспСкБГ — Анонимное Сказание о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Успенской редакціи // Истор.-филол. відділ ВУАН.— 36. № 77 : Комісія давнього письменства.— К., 1928.— Т. 1.— С. 115–137.
- Ф. — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 2007.— Т. 3.— 830 с.
- Хроногр. (Попов) — Славянскія и русскія лѣтописныя статьи первой русской редакціи Хронографа // Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакціи.— М., 1869.— С. 1–87.
- ЧтБГ — Чтение о Борисе и Глебе, написанное Нестором в к. XI в., по сп. «Сильвестровского сборника» XIV в. // Срезневский И. И. Сказания о святых Борисе и Глебе.— СПб., 1860.— С. 1–56.

- ЧудБГ — Сказаніе о чудесахъ свв. кнн. Бориса и Глѣба, присоединяемое къ анонимному Сказанію, въ Успенской редакціи // Истор.-філол. відділ ВУАН. — 36. № 77 : Комісія Давнього Письменства. — К., 1928. — Т. 1. — С. 155–170.

H. V. MEZHHERINA

GRAND DUKES BORIS, GLEB AND HIS ENEMIES IN APPRAISAL OF CHRONICLES OF XI–XIII CENTURIES (SUBSTANTIVE-ADJECTIVAL DISCOURS)

The research focuses on the fragment of the early East Slavic world view, directly linked to the thinking and socio-ethical priorities of a mediaeval person. The conceptual domain of the fragment of the «socio-ethical assessment of person» of the Kyiv Rus' period world view has been illuminated in the substantive-adjectival discours. The article is based on the analysis of Old literary monuments of XI–XIII centuries, in particular, the hagiographies of Boris and Gleb, the Radzivil, the Lavrenty, the Galicia-Volyn, the Kyiv chronicles etc.

It is the first time that the paradigm of socio-ethical portraits of grand dukes Boris, Gleb and his enemies come under scholarly scrutiny. The quantitative and semantic volume, functions of nouns and adjectives that simulate the socio-ethical portraits of grand dukes Boris, Gleb and his enemies in East Slavic literary monuments of XI–XIII centuries were determined.

The socio-ethical portraits of grand dukes Boris and Gleb contain more than 20 substantives and adjectives with positive connotation (*блаженныи, богоблаженныи, кроткыи, моудрыи, правдыивыи, прѣблаженныи, сватыи, смѣренныи, тихыи*, etc.). Grand dukes Boris and Gleb personify double, pair sacrifice, but their socio-ethical portraits on the pages of Old literary monuments are different, not identical. The conceptualization of Boris and Gleb characters in literary monuments in connection with the realization the Christian concept of *humbleness, resignation* have been investigated. The phenomenon of the substantive-adjectival conceptualization of Boris and Gleb' images indicates that the motif *humbleness* is interpreted in the light of the motif *respect for a father* and the motif *respect for an elder brother*.

Lexical and semantic corpus of more than 20 substantives and adjectives with negative connotation (*безбожьныи, беззаконныи, беззаконникъ, братоненавидникъ, немилосърдыи, немилостивыи, нечъстивыи, оканьныи, оказаньныи*, etc.) that model socio-ethical portraits of Svyatopolk and his supporters come under scholarly scrutiny. Paradigmatic, functional, semantic, intra- and inter-lexeme links have been disclosed within the conceptual domain.

Key words: Kyiv Rus', noun, adjective, socio-ethical portrait, grand dukes Boris, Gleb, Svyatopolk.